

La primera bandera catalana estelada

Joan Esculies

L'objecte: Es tracta d'una bandera, tacada i arnada, de la qual només es conserva el terç superior de 80 x 172 cm. És una tela quadribarrada de llana amb el triangle blau, de cotó, amb l'estel blanc al mig. El conjunt del triangle no està cosit a la tela, sinó que s'hi sobreposa mitjançant fermalls metàl·lics a pressió. De triangle només roman el d'un costat, l'altre ha desaparegut, si bé s'aprecien els fermalls que el subjectaven. El fet que els triangles es puguin posar i treure es deu a la idea que l'estelada és una bandera provisional, ja que els seus creadors consideraven que, un cop assolida la independència, la que hauria de lluir era la bandera catalana tradicional, sense triangle blau ni estel.

Es tracta del mateix disseny que va popularitzar Francesc Macià a partir del desembre del 1918 i sobretot de l'any 1922 com a bandera del seu partit, Estat Català. Per la documentació en la qual s'hi fa referència, es considera que data de l'any 1915 i, per tant, que és la primera bandera catalana estelada que es conserva. L'anàlisi de la tela i els fermalls feta en el moment de la troballa, el 2008, per part d'experts del Centre de Documentació i Museu Tèxtil de Terrassa va determinar que els materials casaven amb l'època en què la situen els documents.

Els referents cubà i nord-americà de l'estel: La inserció d'estels en escuts heràldics ja es donava a l'edat mitjana i també era un dels símbols maçònics per excel·lència. Però la bandera que, en incloure'ls, els va popularitzar i va lligar-los al concepte d'*alliberament* fou la de les tretze colònies dels Estats Units d'Amèrica. El disseny es va escollir en el marc del primer Congrés de Filadèlfia, l'any 1774, amb el rerefons de

la guerra d'Independència d'aquestes colònies de l'imperi britànic, que finalment van assolir dos anys després.

Aquesta primera bandera contenia tretze estels blancs de cinc puntes, un per colònia o nou estat, disposats en cercle a la part superior esquerra d'un fons format per tretze franges vermelles i blanques alternades. El cercle, a mesura que s'hi van anar incorporant nous estats, i per tant nous estels, va canviar de forma per encabir-los, fins a arribar a l'actual bandera nord-americana. La llegenda atribueix a un error de la cosidora Betsy Ross el fet que els estels fossin de cinc puntes i no de sis —com l'estrella de David—, encara que George Washington, cap dels revolucionaris, li hauria demanat així. Fos premeditat o per un descuit, en endavant l'estel de cinc puntes es faria molt conegut. El mateix que els colors blanc (llibertat), vermell (igualtat) i blau (fraternitat) que la Revolució francesa, a partir del 1789, tant popularitzaria.

Amb aquests precedents, quan els rebels cubans van decidir plantar cara a l'imperi espanyol per independitzar-se'n, van escollir els mateixos colors i l'estel per crear la seva bandera de lluita. Foren Miguel Teurbe Tolón i la seva esposa, Emilia, els qui, l'any 1849, van dissenyar-la des del seu exili novaiorquès, a petició del general veneçolà Narciso López, que lluitava per annexionar l'illa de Cuba als Estats Units. Segons la llegenda, el disseny es basava en la visió de la bandera en el cel que López va tenir en despertar-se un matí.

Es tractava, de fet, de tres franges blaves —els tres departaments de l'illa— alternant amb dues de blanques, un triangle vermell a l'extrem esquerre i un estel blanc de cinc puntes inserit enmig. Una altra vegada, doncs, s'usaven els mateixos colors que a les banderes dels Estats Units d'Amèrica i França i s'hi incloïa l'estel. En aquest sentit, l'estel significa la llibertat, però també el nou estat que havia de formar part dels Estats

Units, el triangle, la igualtat —derivat de la interpretació maçònica— i el vermell, la sang dels combatents.

Després dels primers fracassos, a la fi de l'any 1898 els Estats Units van aconseguir el control sobre Cuba —i també Guam, Puerto Rico i les Filipines—, amb la qual cosa van certificar la fi de l'imperi espanyol. L'any 1902, en néixer la República de Cuba, sempre sota control nord-americà, la bandera de Narciso López va ser adoptada com a bandera oficial. Els catalans de l'illa van viure de ben a prop aquest procés. Des que, a mitjan segle XIX, s'hi havia fundat la primera entitat catalana, la Sociedad de Beneficencia de los Naturales de Cataluña, la colònia hi era important.

L'interès catalanista per l'estel: La colònia catalana que va sintonitzar amb la República de Cuba, emparada per la puixança nord-americana i enfront de l'ensulsiada espanyola, va voler copiar-ne la simbologia en el moment d'elaborar el seu discurs nacionalista, en un moment en què, precisament, l'enfonsament de l'imperi espanyol va influir poderosament en el canvi d'un catalanisme de caire culturalista a un catalanisme com a formulació política, un nacionalisme català. A l'illa, doncs, l'estel es va incloure en els emblemes quadribarrats del Centre Catalanista de Santiago de Cuba i del seu Catalunya Grup Nacionalista Radical i, en començar els anys deu, el Catalonia Blok Nacionalista de Guantánamo i el Casal Nacionalista de Camagüey.

L'any 1903 o 1904 al balcó del Centre Catalanista de Santiago de Cuba onejava una bandera catalana amb un estel blanc de cinc puntes al centre. Dos anys després, un grup de socis del centre va crear el Catalunya Grup Nacionalista Radical, que publicava la revista *Fora Grillons!*. El 1907 a la insígnia del grup va aparèixer ja la bandera estelada com es coneix a l'actualitat, amb l'estel blanc inserit en un triangle blau situat al marge de la bandera quadribarrada, encara que, de moment, aquest disseny no es va

popularitzar. En paral·lel, en els ambients protoseparatistes barcelonins i a partir del 1908 a la seu social parisenca de la Lliga Nacionalista Catalana, van aparèixer banderes quadribarrades amb un rombe al centre i dins d'aquest l'estel blanc de cinc puntes.

Els personatges: Fou, doncs, a través de la relació transatlàntica amb la colònia catalana de Cuba que l'emblema va arribar a Catalunya. Un dels personatges que estava amatent a l'evolució de la situació política de l'illa era Vicenç Albert Ballester (Barcelona, 1872 - el Masnou, 1938). Aquest, fill d'un capità català de la marina mercant xilena, va seguir els passos del pare i va estudiar la carrera de nàutica. L'any 1894 va obtenir el títol de pilot mercant i va fer durant un temps diversos viatges entre Catalunya i Cuba, fins que, a causa d'una malaltia al genoll, va optar per quedar-se a terra ferma i es va establir al Masnou, com a soci d'una empresa de gas acetilè. Ballester, a partir d'aquell moment, es va involucrar cada vegada més en el catalanisme, sobretot d'agitació política a través de la premsa. Ho va fer fundant o col·laborant en diversos periòdics catalans.

Ballester, ja des d'aquell inici de segle, va fer una forta amistat, que mantindria tota la vida, amb Joan Solé i Pla (Barcelona, 1874 - Barranquilla, Colòmbia, 1950). Aquest, llicenciat en Medicina a la Universitat de Barcelona, el 1899, en la seva etapa d'universitari va formar part del Centre Escolar Catalanista, adherit a la Unió Catalanista, i en va presidir la secció de Medicina. Era apassionat de la botànica i de l'homeopatia. Era molt amic, a pesar de la diferència d'edat, de Aldavert (1850-1932) i Guimerà (1845-1924). Malgrat que, per edat, pertanyia a la generació dels catalanistes que entrarien en el joc electoral, va esdevenir una figura inclassificable i original en el món barceloní de principis de segle XX: un romàntic amb caires modernistes enmig de l'eclosió del noucentisme. Li interessava també el catarisme i la

figura del metge medieval Arnau de Vilanova, que usà de pseudònim per signar alguns articles a la premsa catalanista de l'època.

A Catalunya, l'estel procedent de la maçoneria havia estat àmpliament usat sobretot pels sectors republicans en pamflets i publicacions, i també va estar vinculat al nacionalisme català, ja a partir del 1904, en segells commemoratius de la Unió Catalanista. Vers el 1908, arran d'un escorcoll a casa de Josep Soronellas, aleshores president de La Reixa, una societat constituïda set anys abans per ajudar els presoners catalanistes després d'una àmplia detenció en la commemoració de la Diada d'aquell any, la policia va requisar material entre el qual hi havia llacets quadribarrats per a les solapes amb estel inclòs. Entre els impulsors de La Reixa també es trobava Ballester.

A poc a poc, doncs, l'estel va passar de la maçoneria i el republicanisme al separatisme català i una de les primeres entitats que el van incloure a la seva bandera fou la Joventut Els Néts dels Almogàvers. Aquesta, la secció de propaganda del Casal Nacionalista Martinenc, apareguda al juny del 1913, va estrenar al setembre d'aquell any la seva bandera, el disseny de la qual consistia en la bandera catalana sorgida d'una banda blanca a l'esquerra on figurava el nom de la Joventut envoltant un estel blau amb les quatre barres en el seu interior. Aquell mes també l'entitat fou la iniciadora dels aplecs al Fossar de les Moreres, a tocar de l'església de Santa Maria del Mar de Barcelona, que, amb el temps, esdevindrien claus en la reivindicació del separatisme català i nítidament, ja a partir de finals dels anys setanta, de l'independentisme.

El context. La internacionalització del catalanisme: A l'estiu del 1914 va esclatar la Primera Guerra Mundial, que es va allargar fins al 1918 a Europa. L'historiador i publicista tarragoní Antoni Rovira i Virgili (1882-1949) va veure que la Gran Guerra — també anomenada Guerra de les Nacions— obria una conjuntura excepcional per

modernitzar la societat europea en tots els àmbits i que desaprofitar-ho era deixar escapar el tren del progrés i la civilització. Va creure, també, que Catalunya, per diferenciar-se de la posició neutral que va prendre el govern espanyol davant de la contesa —per manca de diners i d'efectius militars moderns—, havia de mostrar una actitud favorable a la guerra, en un sentit aliadòfil.

Rovira i Virgili, per tant, va plantejar que des de Catalunya calia donar suport a França, l'imperi britànic i rus —i a partir de 1917 els Estats Units— i que, sobretot, «Catalunya ha d'aparèixer amb parer propi i pròpia personalitat davant d'aquest conflicte». L'objectiu final era que la victòria dels aliats a la Gran Guerra enfront de les anomenades potències centrals com Alemanya i l'imperi austrohongarès i otomà, vistes com a conservadores, implicaria un acte de regeneració de la monarquia alfonsina en una república. I que això duria a l'acceptació voluntària d'una solució autonomista per a Catalunya. És per aquesta raó que va manifestar la necessitat que a l'estranger es coneguessin les demandes d'autonomia catalanes.

El tarragoní tenia molt clar que «examinant la història dels moviments nacionalistes s'ha vist sempre un fet importantíssim, i és que mai cap moviment nacionalista ha triomfat sense un punt de sosteniment exterior». També que calia promoure la participació de catalans a la Legió Estrangera francesa per demostrar la participació de Catalunya en la contesa al costat dels aliats i, a la fi del conflicte, demanar el retorn polític d'aquest suport.

L'aparició de la bandera catalana estelada: La concreció de la bandera catalana estelada va tenir lloc en el marc d'aquesta voluntat d'internacionalització del plet català i a partir d'un grup molt reduït que treballava en la semiclandestinitat. El símbol feia com a mínim onze anys que havia començat a rondar pel cap d'alguns membres de la

Unió Catalanista, la plataforma d'entitats presidida pel psiquiatre Domènec Martí i Julià (1861-1917), a l'empara de la qual va sorgir el separatisme català. Aquests, admiradors dels independentistes cubans del tombant del segle XIX, volien evidenciar la lluita del catalanisme separatista incloent, a l'estil de la bandera cubana, un estel de cinc puntes a la bandera quadribarrada. És a dir, mostrar la voluntat de comptar amb un estat bé en el marc d'una federació o confederació espanyola o ibèrica, incloent-hi Portugal.

L'11 de setembre de 1915 persones vinculades a la Unió, entre les quals el doctor Joan Solé i Pla, i segurament Ballester, van lliurar una bandera catalana estelada que ara presenta el Museu d'Història de Catalunya —ja amb l'estel blanc de cinc puntes inserit en un triangle blau disposat sobre les quatre barres— a tres catalans dels quals desconeixem els noms que lluitaven a la Legió Estrangera francesa i es trobaven a Barcelona de permís. En el marc de la Diada i davant de l'estàtua de Rafael Casanova, a la ronda de Sant Pere des de l'any anterior, segons Solé i Pla, «tres legionaris en permís, després de curades les seves ferides, vénen a passar uns dies a Catalunya, a visitar les seves famílies. Precisament era aquell dia que van voler fer acte de presència en aquella manifestació patriòtica de la festa nacional de Catalunya. Es presenten amb l'uniforme especial de la legió estrangera a saludar l'estàtua del Gran Conseller Casanoves [*sic*]; l'entusiasme del públic que ignorava de moment qui eren aquells homes fou immens. I la “Unió Catalanista” en aquell moment els féu entrega de la Bandera Catalana amb el triangle blau i l'estel solitari que volà estesa per primer cop en mà d'aquells braus tan i tan generosos [...]. Dels bons amics de la “Unió Catalanista” sorgí la primera bandera estel·lada [*sic*] catalana un 11 de setembre, el de 1915, a Barcelona».

Als anys trenta, Ballester va escriure en un article que «nosaltres» l'havíem dissenyat, cosa que s'ha interpretat com un plural majestàtic, ja que se'l considera el pare d'aquest disseny. Que fos ell en solitari qui el va elaborar o reelaborar, donat el

precedent de la insígnia del Grop no és, de moment, concloent. En tot cas, Ballester formava part d'aquest grup a l'empara de la Unió Catalanista de tendència separatista d'on sorgí aquesta bandera. Però, sobretot, el què sí que va fer Ballester, en primera instància, i Solé i Pla i altres rere seu, fou difondre aquest disseny estelat.

La bandera al front de guerra?: A finals de febrer del 1916 es va fundar a Barcelona el Comitè de Germanor amb els Voluntaris Catalans, la missió del qual era recollir diners i enviar material per ajudar els catalans que lluitaven amb França a les trinxeres. El Comitè representava també la unitat dels diferents sectors catalanistes en aquesta missió. El doctor Solé i Pla era un dels vocals, però la seva implicació el va fer aparèixer com el president *de facto* de l'entitat. Entre les coses que va enviar el Comitè de Germanor hi havia petites insígnies o llacets, amb la bandera catalana, sense l'estel, que els qui compartien el sentiment catalanista duien enganxats a la camisa.

Amb tot, dur qualsevol altre pavelló que no fos el de la Legió Estrangera francesa al front no estava permès. Si algú duia una bandera, banderí o emblema, se l'havia de desar a la motxilla i el podia contemplar en les hores de repòs, però no pas fer-lo visible en una posició de trinxera i encara menys enmig d'un atac. És clar que difícilment cap combatent no estava disposat a córrer amb una bandera que no era la francesa, perquè s'arriscava a la presó i a un consell de guerra. D'altra banda, encara que n'hi havia, no era habitual que ni els combatents catalans, ni el conjunt dels espanyols, ni d'altres nacionalitats en duguessin a sobre. El motiu era obvi, a part dels riscos que podia comportar mostrar-la: una bandera era un pes inútil a la motxilla i això al front no era cap estupidesa. Només un combatent molt ideologitzat per la causa que fos s'ho podia permetre.

En el cas dels combatents catalans, legionaris o voluntaris, no hi ha constància en la seva correspondència relativa a banderes estelades. La referència a aquestes en un parell d'articles a la premsa barcelonina dels anys trenta fou, molt probablement, una maniobra propagandística *a posteriori*. Però no es pot descartar, és clar, que alguna insígnia estelada de les que ja començava a usar des de la tardor del 1915, més enllà de la mateixa bandera que ara s'exposa, en l'entorn de Solé i Pla pogués arribar a algun combatent.

Segons el relat de Solé i Pla, després d'aquell 11 de setembre de 1915 i «de fer acte de presència al monument d'en Casanovas, s'envià al front de guerra a França que un entusiasta catalanista dels nostres rengles, en Campanyà i Mas, tremolà a Belloy-en-Santerre al entrar-hi a la baioneta al Regiment de Marxa, allí morí ell i altres, fou embolcallat per la senyera estimada; anys després retornà trossejada i tacada de sang catalana a les nostres mans. Aquella senyera de la Catalunya republicana on posàrem l'estel que en Pau Claris deia que lluïa al cel de la llibertat catalana va batre's en terra de França portada pel ferreny braç de nostres voluntaris».

No es pot descartar que un dels tres voluntaris catalans desconeguts fos el xicot barceloní Camil Campanyà i Mas (1892-1916), allistat a la legió a finals del 1915. Campanyà es va allistar a la legió estrangera després del seu exili a Santiago de Cuba, on havia fugit de les autoritats espanyoles per raons polítiques. Coneixia Vicenç A. Ballester i fins i tot escrivia articles al setmanari radical *La Tralla* del darrer. El cas és que Campanyà va entrar en combat a Belloy-en-Santerre, al Somme, al nord de França el 4 de juliol de 1916. Dies després, la Legió Estrangera francesa el va donar per desaparegut.

En el seu relat, el doctor assegurava que la bandera estelada havia embolcallat el cos de Campanyà. Aquest aspecte sembla més aviat una imatge, una recreació mitificada

d'un moment que ell no va veure. D'altra banda, el jove catalanista fou donat per desaparegut, així doncs el que va passar en aquell moment amb la bandera és una incògnita.

Desaparició i reaparició del símbol: Com va tornar l'estelada a mans del doctor no se sap. Ara bé, va tornar. I és lògic que, essent el president del Comitè i la persona amb més contacte amb els voluntaris, en fos el receptor. Entre el 1917 i el 1920, Solé i Pla fou també president de la Unió Catalanista. Va prendre, així, el relleu al doctor Martí i Julià, que havia estat al capdavant de l'entitat entre el 1903 i el 1916. La seva tasca com a cara visible del Comitè de Germanor fou l'element que el dugué a la presidència. Malgrat la voluntat d'internacionalització del plet català quan la Primera Guerra Mundial va acabar a Europa, els aliats no van donar suport a les demandes catalanistes. Es digué que dotze mil joves havien combatut a la Legió Estrangera francesa. En realitat foren un miler. Però tampoc això no serví de res. La campanya per un Estatut d'Autonomia de la tardor del 1918 i l'hivern del 1919 fracassà i les aspiracions separatistes no van ser escoltades a la conferència de Pau de París.

Durant la dècada dels vint, Solé i Pla es dedicà a la seva professió de metge i a les seves dèries personals i es va mantenir allunyat de la política. L'any 1932 el seu gran amic Francesc Macià (1859-1933) li va demanar de figurar a la candidatura de l'Esquerra Republicana de Catalunya de cara a les eleccions del novembre del 1932, les primeres al Parlament de Catalunya. Solé i Pla hi accedí, tot i deixar clara la seva intransigència nacionalista, que l'allunyava de perfils més republicans com Lluís Companys (1882-1940). Fou escollit diputat i es va vincular a diverses comissions dels departaments de Cultura i Sanitat, amb Ventura Gassol (1893-1980) i Josep Dencàs (1900-1966) de consellers, sempre doncs amb l'ala més nacionalista de l'ERC. Entre

altres projectes vinculats amb els desfavorits, va promoure i presidir el Segell Pro Infància, que recaptava fons per a la sanitat infantil.

En començar la Guerra Civil, el doctor va ajudar a protegir el patrimoni català i eclesiàstic, com el mateix cardenal Francesc Vidal i Barraquer (1868-1943), entre d'altres. Perduda la guerra, a finals del gener del 1939, amb la seva esposa, les dues filles, Euda i Núria, i la seva néta de vuit anys, Núria, filla de la primera, va fugir amb unes poques maletes. L'exili va dur-lo a Barranquilla, Colòmbia, on va continuar exercint de metge, dedicat sobretot a ajudar les comunitats indígenes i a la botànica com a catedràtic a la Universitat de l'Atlàntic i director del Museu d'Història Natural del Departament de l'Atlàntic a Barranquilla. Solé i Pla va morir enyorat de Catalunya el 1950 i la població local li reté un sentit homenatge per la seva tasca mèdica.

Vers aquell mateix any, la Núria, la seva filla petita, va tornar a Barcelona a temps per salvar les propietats de ser subhastades. I va recuperar els mobles que havien deixat en un guardamobles. Aquests eren importants perquè, abans de morir, el doctor va deixar explicada en unes quartilles la localització d'amagatalls que contenien documentació i objectes. El doctor era afeccionat a aplegar llibres, documents i qualsevol cosa que pogués semblar-li d'interès. I una altra de les seves dèries era fer construir dobles fons als armaris.

En una de les quartilles, Solé i Pla anotà: «en les llibreries bessones en el fons del cos inferior i traient una tapa o doble fons hi ha la bandera autèntica, la que portaren els voluntaris catalans a la guerra de França i que a Belloy-en-Santerre tremolà en [Campanyà] on va morir deixant-la tacada de sang». Una vegada retornades de l'exili i establertes a Barcelona, les germanes Núria i Euda van buidar els dobles fons, van classificar els documents i la resta van desar-ho a les golfes del pis del carrer de Septimània, propietat i consulta del doctor, on van viure fins a la mort. Allí van

romandre fins que, en el moment d'elaborar la biografia del doctor i després de llegir les quartilles, la néta, Núria Clapés Solé, que encara viu en aquest pis, i el seu marit, Marçal Gols, van recuperar la bandera de les golfes.

Bibliografia:

JOAN ESCULIES, *Joan Solé i Pla. Un separatista entre Macià i Companys*, Edicions de 1984, 2011.

JOAN ESCULIES i DAVID MARTÍNEZ FIOL, *12.000! Els catalans a la Gran Guerra*, Ara Llibres, 2014.

DAVID MARTÍNEZ FIOL, *Els "voluntaris catalans" a la Gran Guerra (1914-1918)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1991.